

Гетман І. І.

«НЕЗРУЧНИЙ МИСЛИТЕЛЬ»: ЛЕВ ШЕСТОВ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОБЛЕМА

Статтю присвячено аналізу критики філософії Л. Шестова російськими мислителями «срібного віку» і сучасними фахівцями.

Лев Шестов (1866–1938) — один із нечисленних російських мислителів, чії книги були перекладені багатьма іноземними мовами й здобули світове визнання. Творчості філософа присвячено чималу дослідницьку літературу, що вміщує праці «срібного віку» і післяреволюційної російської еміграції, інтерпретації радянських часів і сучасні (після 1991 р.) студії. З російських філософів «срібного віку» на філософські твори Л. Шестова відгукувалися такі видатні постаті, як Микола Бердяєв, Сергій Булгаков, Семен Франк, Георгій Федотов, Володимир Ільїн та інші. У радянський час творчість Л. Шестова досліджували Валентин Асмус, Юрій Бахнікін, Валерій Єрофєєв, Валерій Кувакін, В'ячеслав Куліков, Алла Черних, Сергій Шитов тощо. До когорти сучасних дослідників філософії Л. Шестова належать такі вчені, як Любов Морева, Неллі Мотрошилова, Віктор Окороків, Юрій Кушаков, Сергій Таранов, Василь Курабцев, Олена Сичевська-Возняк, Анатолій Маїлов, Володимир Порус та багато інших.

Тим не менш, попри таку увагу до творчості Л. Шестова, його філософія залишається не до кінця осмисленою, а його місце у російській і світовій філософії не зовсім визначено. Причину цього слід, на нашу думку, шукати в тому, що філософські погляди Л. Шестова настільки відрізнялися від поглядів російських мислителів того часу, що він ставав певною мірою для інших філософів та істориків філософії незручним мислителем, «проблемою філософії», як не випадково називав його М. Бердяєв [1, 47].

Завданням цієї статті і є з'ясування того, у чому ж саме полягає «проблема Л. Шестова». Ми намагаємося зрозуміти, чому цей філософ не був до кінця визнаний, чим зумовлено несприйняття багатьох його ідей. Здається, що такий аналіз критики філософії Л. Шестова може бути

важливим не лише для осмислення спадщини цього неординарного мислителя, а й для кращого розуміння історії російської філософської думки загалом.

Перше, що варте уваги — це брак одностайності у спробах атрибуувати ідеї Л. Шестова за певною філософською течією чи напрямом. Навіть доволі поширене визначення Л. Шестова як ірраціоналіста не поділяється усіма. У той час, коли одні фахівці відносять його філософію до ірраціоналізму [2, 414], інші, наприклад, С. Булгаков і М. Бердяєв, приписують Л. Шестову схильність до раціоналізму [3, 527; 4, 91]. Були також спроби визначити шестовську філософію і як песимізм — саме так характеризують її С. Франк і В. Асмус [5, 576; 6, 79]. Натомість Борис Яковенко [7, 825] і Микола Лосський [2, 415] відносять філософію Л. Шестова до скептицизму*. Однак і ці визначення знов-таки викликають суперечки серед дослідників. Не погоджувався з оцінкою Л. Шестова як скептика, наприклад, М. Бердяєв [8, 52]. Помилковим вважають таке сприйняття Л. Шестова й деякі сучасні дослідники. Ю. Кушаков, приміром, зауважує, що філософію Л. Шестова слід вважати критичною, а не скептичною [9, 547]. На неприйнятність трактування Л. Шестова як скептика і песиміста вказує Л. Морева [10, 15]**.

Деякі дослідники, відчуваючи неможливість віднести філософію Л. Шестова до певного напрямку, до якогось філософського «ізму» (внаслідок певної самотності його позиції у світовій історії філософії) [див., напр. 9, 547], намагалися поставити під сумнів навіть саму належність його мислення до філософського типу. Наприклад, за оцінкою С. Булгакова, Л. Шестов — мислитель, але не філософ [3, 521]. Філософським дилетантом вважав Л. Шестова Б. Яковенко [7, 825]. Одні філософи, наприклад, С. Франк [5, 575]

* В. Асмус також убачає у філософії Л. Шестова риси скептицизму [6, 77].

** Нагадаймо, що і сам Л. Шестов дуже дивувався, коли його називали скептиком чи песимістом [11, 179].

і С. Булгаков [3, 527] — звинувачували його у філософському нігілізмі, інші — зокрема В. Ільїн (один із тих небагатьох російських філософів, котрі поставилися до ідей Л. Шестова з повагою і визнанням), вважали таке звинувачення безпідставним. На думку В. Ільїна, філософія Л. Шестова не є нігілізм, не є «безґрунтовність», оскільки глибоко вкорінена у Св. Письмі [12, 425].

Сумніви щодо належності Л. Шестова до когорти філософів спричинилися на початку ХХ століття до певного браку уваги до його ідей. Ще М. Бердяєв указував на ігнорування праць свого сучасника [13, 367], а Василь Зеньковський, котрий досить високо оцінював філософську творчість Л. Шестова, вважаючи його глибоким мислителем [14, 318], зазначав, що праць, присвячених його філософії, зовсім мало [14, 318], причому переважна частина його шанувальників належить не до філософських, а до літературних кіл [14, 319]. Говорячи про стіну нерозуміння і неприйняття, якою був оточений Л. Шестов [15, 67], сучасні дослідники відзначають передусім недоброзичливість багатьох російських критиків [16, 2], указуючи, зокрема, на неадекватне трактування його ідей М. Лосським [16, 3]. Додамо і такий факт: у відомій «Історії російської філософії» М. Лосський присвячує Л. Шестову менше сторінки (sic!), водночас надаючи в декілька разів більше місця філософам, практично невідомим за межами Росії. Значно більшу, але, на наш погляд, все ж таки недостатню увагу приділяє Л. Шестову і В. Зеньковський, автор двотомної «Історії російської філософії». Таке ставлення до філософії Л. Шестова, як вважають деякі дослідники його творчості, неможливо пояснити лише тенденціями розвитку російської філософії початку ХХ століття. Вони вказують на *принципову* неможливість для Л. Шестова мати школу й учнів [17, 128; 15, 67; 10, 9]*. Показово, що і в багатьох сучасних «історіях російської філософії» творчість Л. Шестова також представлена досить побіжно**.

На тлі перерахованих праць особливо вирізняється та роль, котру відіграв М. Бердяєв у становленні «шестовознавства». У тому, що творчість Л. Шестова не залишилася цілковито поза увагою російського філософського кола початку ХХ століття, слід вбачати певну заслугу саме

М. Бердяєва, котрий присвятив спеціально його філософії багато статей, а також часто посилався на нього у своїх теоретичних працях. Цим М. Бердяєв, можливо, сприяв появі праць інших філософів (С. Булгакова, С. Франка та інших) про Л. Шестова. Однак зазначимо, що у статтях про Л. Шестова і у загальних працях, де згадувалося його ім'я, переважно висувалися певні заперечення проти його філософії (схвальні оцінки зустрічаються рідше, а розвитку тем, поставлених Л. Шестовим, майже немає).

Якщо ж говорити про дослідницькі претензії до Л. Шестова, то найпоширеніша з них стосується неадекватності відтворення мислителем думок інших філософів, їхньої «шестовізації». На цей недолік указують, наприклад, Г. Федотов [20, 315], С. Булгаков [3, 521], Н. Мотрошилова [21, 142]. За це саме критикував Л. Шестова і М. Бердяєв, але його зауваження було глибшим і тоншим. Він стверджував, що Л. Шестову нелегко перейнятися проблематикою іншого, оскільки цього філософа натомість в усіх мислителях насамперед цікавила власна проблематика [8, 50].

Інший закид М. Бердяєва стосується шестовської концепції індивідуальної істини — не спільної для всіх, а окремої для кожної людини, що робить проблематичним спілкування й обмін думками між різними людьми [1, 47–48; 4, 91]. На це звертають увагу також деякі сучасні дослідники [22, 43; 23, 116]. Полемізуючи з Л. Шестовим, М. Бердяєв запитує: «Чи можливе спілкування на ґрунті одкровення?» [1, 48]. Його власна відповідь на це запитання, ймовірно, за все, була негативною. Адже, на думку М. Бердяєва, релігійна тема на території філософії не є такою, яку можливо розв'язати [4, 90].

М. Бердяєв указував і на таку суперечність: Л. Шестов, будучи філософом, тобто людиною пізнання, заперечує саме пізнання [1, 47]. Натомість для М. Бердяєва очевидно, що ірраціональне не існує без розуму [4, 91]. Близьку до цього думку висловлює і О. Волгонова: «...ірраціоналістичні погляди породжуються крайностями самого раціоналізму» [24, 16]. На те, що ірраціоналізм призводить у Л. Шестова до певної внутрішньої суперечності, вказує також В. Кувакін. Він відзначає несумісність ірраціоналізму з вираженням філософії у поняттях, яка спричинює суперечливість у термінах і породжує

* Зазначимо, що хоча у Л. Шестова і були нечисленні «школи Л. Шестова» некоректно. Промовистим видається і за героєм юрби [5, 574].

** Достатньо навести такий приклад: у виданій 2006 релігійної філософії Л. Шестов згадується лише тричі [18]. Т порівнянати з книгою В. В. Сербиненка «Російська філософ

наприклад, Б. Фондан, все ж вести мову про наявність С. Франка про те, що Л. Шестову не судилося стати

ку у Москві праці Л. І. Василенко «Вступ до російської а не увага до філософії Л. Шестова особливо очевидна, якщо курс лекцій», виданої у тому ж 2006 р. [19].

запитання замість відповідей [25, 445–446]. Тому можна, на нашу думку, стверджувати, що Л. Шестов ставив перед собою завдання, які неможливо було повною мірою виконати внаслідок несумісності його методу пошуку істини і філософії як такої. Сам Л. Шестов чудово розумів такі утруднення власної філософії. Це можна побачити з його відповіді М. Бердяєву [11, 180], котрий указував філософу на те, що думка вже є передумовою [13, 369]. Тим не менш, Л. Шестов вважав за краще миритися з неможливістю адекватно й цілковито висловити свою думку, ніж відмовитися від власного методу пошуку істини, обмежившись лише методами, які схвалюються традиційною гносеологією.

У цілому слід зазначити, що погляди Л. Шестова на гносеологію збурювали багато суперечок. Наприклад, М. Бердяєв убачав один із головних недоліків гносеології Л. Шестова у недостатності розрізнення у формах і ступенях знання [26, 406]. Проте відзначимо, що для Л. Шестова будь-який розум, малий чи великий, Ratio чи Logos, не міг претендувати на остаточну істину, яку можливо досягнути лише вірою. Основну розбіжність своєї філософії і філософії Л. Шестова М. Бердяєв бачив у тому, що, на погляд Л. Шестова, пізнання позбавило людину свободи, а сам М. Бердяєв вірив у звільняюче значення пізнання [8, 52], і тому, на його думку, джерело необхідності не в пізнанні [1, 49]. Щоправда, М. Бердяєв, критикуючи ідеї Л. Шестова, також зазначає, що його розбіжності з останнім багато в чому засновуються на невизначеності термінології (тобто на різному смислі слова *пізнання*) [8, 52]. За М. Бердяєвим, парадоксальність думки Л. Шестова заважає її розумінню [1, 47], як заважає цьому і його літературний талант [4, 89].

На думку М. Бердяєва, термінологічна плутанина у Л. Шестова виразилася також і в отождоженні духу та розуму і спричинила його ворожість до духу [26, 403]. При цьому філософія Л. Шестова справляє на М. Бердяєва таке враження, що перемога залишається за розумом [26, 400]. М. Бердяєв не погоджується і з критикою Л. Шестовим спільності («общности»), що заснована на розумі. На погляд М. Бердяєва, спільність є можливою і не через розум [4, 91–92]. М. Бердяєв указує, що Л. Шестов перебільшує роль розуму і філософії у житті людей [4, 98] і що він мав би більше боротися проти

релігії, а не філософії, бо саме релігія, на відміну від філософії, є «всемством» [4, 95].

Л. Шестов, позиціонуючи свою філософію як релігійну або біблійну, не висловлювався у творах або листах щодо своєї конфесійної належності. Загальновідомо, що він народився у досить традиційній юдейській сім'ї, але був одружений із православною, і діти його були охрещені. Та хоча його розрив із юдаїзмом, на нашу думку, не підлягає сумніву, залишаються відкритими питання: яким було ставлення Л. Шестова до православ'я, чи виявляв він близькість до певної з християнських конфесій, чи був вільним релігійним мислителем. Зауважимо, що ці питання надзвичайно цікавили і сучасних Л. Шестову російських релігійних мислителів. Багато з них відносили себе до православних, а тому ігнорування Л. Шестовим православ'я їх почасти дратувало*.

Саме невизначеність Л. Шестова щодо обраної ним релігії, на наш погляд, дала привід для трактування його філософії як нехристиянської, хоча сам філософ визнавав св. Одкровенням як Старий, так і Новий Завіт. У передсмертному листі до С. Булгакова він писав: «Для мене протилежності між Старим і Новим Завітом завжди здавалися позірними» [27, 193]. Однак, незважаючи на це зізнання філософа, С. Булгаков фактично вважав його юдаїстом, бо стверджував у своєму нарисі про Л. Шестова, виданому вже після його смерті, що той не визнавав Божественність Христа [3, 532–533]. Про вплив юдаїзму на творчість Л. Шестова, про неприйнятність для нього олюднення Бога [26, 405], проте, що Біблія для Л. Шестова – переважно Старий Завіт, а новозавітних мотивів у нього немає [4, 89] писав також М. Бердяєв. Подібні думки щодо «нехристиянськості» Л. Шестова можна знайти й у деяких сучасних працях з історії філософії. Зокрема, В. Єрофєєв твердить, що шестовське богошукання віддалене не лише від церковних стін, а й узагалі від християнства [28, 132]. Натомість В. Кувакін зазначає, що фідеїзм Л. Шестова – назагал старозавітного типу, хоча і може називатися християнським [25, 448]. Про надання Л. Шестовим переваги Старому Завіту (порівняно з Новим) говорить і В. Курабцев [29, 186]. Показово, що Л. Шестову приписували, крім того, маніхейство [26, 403; 30, 14] і язичництво [20, 318].

Протилежної думки дотримувався В. Зень-

* М. Бердяєв писав, що враження Л. Шестова від християнства є суто західними, Л. Шестов не знає православ'я, на відміну від католицизму і протестантизму, і навіть Біблію цитує латиною [4, 89].

ковський, котрий вважав Л. Шестова християнським мислителем, стверджуючи, що філософ приймав християнське Одкровення і також учення про Боговтілення [14, 323–324]. В. Зеньковський зазначав, що Л. Шестов є цнотливим у розкритті своєї віри [14, 324], і що первинним є саме його релігійний світ, вторинним – ірраціоналізм [14, 322]. Існує також і оцінка Л. Шестова як близького православ'ю мислителя [див., напр., 31, 33].

У дискусіях щодо релігійного аспекту філософії Л. Шестова інколи ставилася під сумнів навіть сама релігійність його філософії. Наприклад, В. Кувакін стверджував, що релігійність філософії Л. Шестова є проблематичною [25, 448], а Л. Морева у своїй книзі про Л. Шестова для назви одного з розділів використала питальну конструкцію: «Релігійна філософія?». В. Асмус зауважував, що релігійність Л. Шестова не є однозначною і не може задовольнити поборників позитивної релігійності [6, 73]. Ці дослідницькі сумніви є почасти відлунням думки, висловленої М. Бердяєвим, котрий стверджував, що у Л. Шестова є релігійні шукання, проте він залишається на березі філософії [4, 90]. Прикметно, що В. Зеньковський і в цьому випадку дотримувався іншого погляду, ніж М. Бердяєв, застосовуючи, до речі, той самий образ: він писав, що Л. Шестов вже стояв на іншому березі, березі релігії, а не розуму [14, 328]. Нам здається, що релігійність філософії Л. Шестова є незаперечною, твори автора (особливо пізні) цілком однозначно вказують на те, що його філософія дійсно ґрунтується на Біблії, хоча і своєрідно інтерпретованій. Сумніви ж у релігійності Л. Шестова, швидше за все є наслідком змішування релігійності як такої та її консервативних форм.

Варто звернути увагу і на твердження М. Бердяєва, що Л. Шестов обертається насамперед у сфері еллінської філософії, а не Біблії [8, 51], що сам Л. Шестов не є біблійною людиною, а Ф. Ніцше йому ближче за Біблію [26, 402]. У цьому зауваженні є, ймовірно, певний сенс, хоча все-таки слід враховувати те, що еллінську філософію не може проігнорувати жоден мислитель. Варто також розуміти, що Л. Шестов читав Біблію не як людина середньовіччя, а як людина XX століття, котра намагається знайти відповіді на ті питання, що є значущими у сучасності*. Відтак не дивно, що Л. Шестов читав Біблію з урахуванням досвіду Ф. Ніцше, але,

підкреслимо, що і філософію Ф. Ніцше він трактував з біблійних позицій. Взагалі, своєрідність Л. Шестова як мислителя великою мірою полягає саме в унікальності інтерпретування ним біблійних текстів. Ця інтерпретація була настільки незвичною, навіть провокуючою, що, природно, могла викликати негативні оцінки російських релігійних мислителів. Наприклад, С. Булгаков указував на спотворення смислу Святого Письма Л. Шестовим [3, 528–531]. Г. Федотов висловлювався ще радикальніше, вважаючи, що філософія Л. Шестова жодним чином не ґрунтується на Святому Письмі [20, 314].

Унікальним у сучасній релігійній думці слід визнати і сполучення радикального імморалізму Л. Шестова з його широкою релігійністю. На думку В. Єрофєєва, Л. Шестов розірвав зв'язок добра зі спасінням [28, 132]. Л. Шестова не можна віднести ані до модернізаторів християнства (як В. Соловйова і М. Бердяєва), ані до традиціоналістів, хоча інколи його сприймали навіть як фанатика. Г. Федотов писав про нібито схильність Л. Шестова до фанатизму [20, 313], а С. Булгаков вважав, що думки Л. Шестова придатні для обскурантів, переслідувачів вільної богословської мислі [3, 524].

На відміну від інших російських релігійних мислителів срібного віку, для яких предметом ретельного дослідження і суперечок були такі питання, як взаємовідношення іпостасей у св. Трійці, софіологія тощо, Л. Шестова такі проблеми мало цікавили. Для філософа, як ми вважаємо, вони не були суттєвими і тому не дістали відображення у його творах, що, звісно, теж сприяло невизначеності питання щодо релігійної належності мислителя.

Проблематичність філософії Л. Шестова полягає й у невирішеності такого питання: чи є вчення філософа антропо- чи теоцентричним? На думку В. Зеньковського, Л. Шестов був не антропоцентричним (як більшість російських філософів), а теоцентричним (як ніхто у російській філософії) [14, 320]. Подібної думки дотримується і В. Кондратьєв, котрий стверджує, що Л. Шестов не є індивідуалістичним, а теоцентричним [15, 67]. По-іншому, а саме як антропоцентризм характеризує філософію Л. Шестова С. Шитов [16, 11]. На наш погляд, доля істини є в обох позиціях. Якщо Бог Л. Шестова, на відміну від Бога М. Бердяєва і С. Булгакова, наділений абсолютною всемогутністю, а для людини без Бога немає спасіння, то, з іншого

* На погляд В. О कोरोкова, одне із головних завдань Л. Шестова – деструктувати нещасну свідомість трагічного періоду людства [30, 1].

боку, всі книги Л. Шестова присвячені фактично одній темі — темі людини, що переживає трагедію. Всемогутній Бог у цього філософа є необхідним саме для людини (а не для, скажімо, космічного порядку), для спасіння її від трагічності життя. Концептуально важливо що у Л. Шестова для віруючої людини все є можливим, оскільки саме Бог наділяє її такою надприродною здатністю. З приводу цього Ігор Євlampієв навіть висловлював припущення, що Бог і віруюча людина у Л. Шестова тотожні [32, 293], однак нам здається, що сам Л. Шестов з такою інтерпретацією ніколи би не погодився.

Отже, можна дійти висновку, що центральна проблема у Л. Шестова — сотеріологічна, тобто проблема порятунку людини. Загальновідомо, що сотеріологія становить невід'ємну частину християнства, а також, відповідно, має бути присутньою й у заснованій на християнстві релігійній філософії. В. Єрофеев вдало характеризує філософію Л. Шестова як сальваціонізм [28, 129]. Згадаємо, що з інших російських філософів сотере-

ологічна проблема є однією з центральних у філософській творчості М. Бердяєва, також релігійного філософа-екзистенціаліста. Взагалі ж сотеріологічна проблема — це, на наш погляд, саме та ланка, що об'єднує релігійний світогляд і філософію екзистенціалізму. Можна навіть стверджувати, що Л. Шестов уперше після Лютера змінив у релігійній свідомості правило спасіння людини: людина рятується не лише вірою, а й екзистенціальною активністю [30, 15]. Та слід також урахувати, що для Л. Шестова екзистенціальна активність і віра були не лише пов'язані, а й певною мірою ототожнювалися, в чому теж можна вбачати оригінальність його як мислителя.

Саме в унікальності Л. Шестова як адогматичного релігійного мислителя, у поєднанні в його творчості глибокої, вкоріненої у Біблії релігійності з філософським радикалізмом і полягає, на нашу думку, «проблема» цього мислення. Значущість же Л. Шестова як релігійного екзистенціального філософа починає відкриватися лише наприкінці ХХ століття.

1. Бердяев Н. А. Основная идея философии Льва Шестова // Путь [Paris].— 1938–1939.— № 58.— Нояб.—январь.— С. 44–48.
2. Лосский Н. О. История русской философии.— М.: Высшая школа, 1991.— 560 с.
3. Булгаков С. Н. Некоторые черты религиозного мировоззрения Л. Шестова // Булгаков С. Н. Сочинения в 2-х т.— М.: Наука, 1993.— Т. 1.— С. 519–537.
4. Бердяев Н. А. Древо жизни и древо познания // Путь [Paris].— 1929.— № 18.— С. 88–106.
5. Франк С. Л. О Льве Шестове (По поводу его новой книги «Начала и концы») // Франк С. Л. Русское мировоззрение.— СПб.: Наука, 1996.— С. 574–578.
6. Асмус В. Ф. Лев Шестов и Кьеркегор (об отношении Льва Шестова к зачинателю западноевропейского экзистенциализма) // Философские науки.— 1972.— № 4.— С. 70–80.
7. Яковенко Б. В. Очерки истории русской философии // Яковенко Б. В. Мощь философии.— СПб.: Наука, 2000.— С. 740–842.
8. Бердяев Н. А. Лев Шестов (по случаю семидесятилетия) // Путь [Paris].— 1936.— № 50.— С. 50–52.
9. Кушаков Ю. В. Нариси з історії німецької філософії Нового часу.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 572 с.
10. Морева Л. М. Лев Шестов.— Л.: Изд-во Лен. ун-та, 1991.— 88 с.
11. Шестов Л. Похвала Глупости. По поводу книги Николая Бердяева «Sub specie aeternitatis» // Н. А. Бердяев. Pro et contra. Кн. 1.— СПб.: РХГИ, 1994.— С. 169–181.
12. Ильин В. Н. По поводу «Апофеоза беспочвенности» Л. И. Шестова // Ильин В. Н. Эссе о русской культуре.— СПб.: Акрополь, 1997.— С. 424–426.
13. Бердяев Н. Трагедия и обыденность // Бердяев Н. Собрание сочинений.— Т. 3. Типы религиозной мысли в России.— Париж: YMCA-Press, 1989.— С. 363–397.
14. Зеньковский В. В. История русской философии: В 2-х т.— Париж: YMCA-Press, 1950.— Т. 2.— 478 с.
15. Кондратьев В. Н. Лев Шестов — философ или пророк? // Философская и социологическая мысль.— 1991.— № 2.— С. 65–67.
16. Шитов С. И. Трагическое в эстетико-философской концепции Л. Шестова: Автореферат дисс. ... канд. философ. наук: 09.00.03 / Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова.— М., 1991.— 22 с.
17. Лундберг Е. Заметки читателя. О Льве Шестове // Русская литература.— 1992.— № 4.— С. 127–133.
18. Василенко Л. И. Введение в русскую религиозную философию.— М.: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2006.— 442 с.
19. Сербиненко В. В. Русская философия: Курс лекций.— М.: Омега-Л, 2006.— 464 с.
20. Федотов Г. П. Лев Шестов. «На весах Иова» // Федотов Г. П. Полн. собр. соч.— Париж: YMCA-Press, 1988.— Т. 1: Лицо России: Статьи 1918–1930.— С. 313–319.
21. Мотрошилова Н. В. Парабола жизненной судьбы Льва Шестова // Вопросы философии.— 1989.— № 1.— С. 129–143.
22. Куликов В. В. Проблема человека в религиозной философии Л. Шестова // Проблемы исследования структуры религиозного сознания / Горьковский пед. ин-т им. М. Горького.— Горький, 1973.— С. 38–49.
23. Асоян Ю. А. Историко-философская концепция Л. Шестова / Из истории религиозной философии в России XIX — начало XX вв. / АН СССР. Ин-т философии.— М., 1990.— С. 109–128.
24. Волкогонова О. Д. Специфика иррационализма Л. И. Шестова // Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия.— 1997.— № 3.— С. 16–25.
25. Кувакин В. А. Мыслители России: Избр. лекции по рус. философии.— М.: Российское гуманистическое общество, 2005.— 474 с.
26. Бердяев Н. Лев Шестов и Кьеркегор // Бердяев Н. Собрание сочинений.— Париж: YMCA-Press, 1989.— Т. 3. Типы религиозной мысли в России.— С. 398–406.

27. Баранова-Шестова Н. Жизнь Льва Шестова: по переписке и воспоминаниям современников: В 2 т.— Paris: La Presse Libre, 1983.— Т. 1.— 359 с.; Т. 2.— 395 с.
28. Ерофеев В. Послесловие к публикации / Шестов Л. Добро в учении гр. Толстого и Нитше // Вопросы философии.— 1990.— № 7.— С. 128–132.
29. Курабцев В. Л. Миры свободы и чудес Льва Шестова: жизнь мыслителя, «странствования по душам», философия.— М.: Российское гуманистическое общество, 2005.
30. Окорочков В. Б. Філософія Льва Шестова у горизонті західноєвропейського мислення: Автореферат дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Дніпропетровський держ. ун-т.— Дніпропетровськ, 1991.— 17 с.
31. Габинский Г. А. Теология и чудо. Критика богословских концепций.— М.: Мысль, 1978.
32. Евлампиев И. И. История русской метафизики в XIX–XX веках. Русская философия в поисках абсолюта: В 2-х ч.— СПб.: Алетейя, 2000.— Ч. 1.— 415 с.; Ч. 2.— 412 с.

Ivan Hetman

OBJECTIONABLE THINKER: LEV SHESTOV AS A PROBLEM OF INVESTIGATION

The article deals with the interpretation of L. Shestov's ideas by Russian philosophers of the first half of the 20th century and modern historians of Russian philosophy.